

УДК 94(477.83)

Оксана Вознюк

ВІДНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У роботі розглядаються основні складові політики прискореної «радянзації» освітньо-культурної сфери західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни та перші повоєнні роки. Основна увага зосереджується на реалізації ідеологічних пріоритетів сталінського тоталітарного режиму при формуванні навчальних програм освітніх, передовсім шкільних закладів, репертуару установ культури, контенту друкованих засобів масової інформації та агітації. Окремо вказано на негативних наслідках відновлення радянської моделі організації освіти та культури в умовах боротьби із українським національно-визвольним рухом, поступової русифікації та посилення партійно-комсомольського тиску на вчителів, викладачів, діячів культури, учнів та студентів краю.

Ключові слова: західні області України, освіта, культура, сталінський тоталітарний режим, радянська організація.

Пропонована робота є актуальною науково-теоретичному та прикладних аспектах, дозволяючи вирішити низку важливих наукових завдань в контексті переосмислення радянського минулого та формування нових історичних орієнтирів української політичної нації. Зокрема, на думку автора, необхідно звернути окрему увагу на процес формування та ідеологічні засади функціонування освіти та культури західноукраїнського регіону в умовах завершення Другої світової війни та перші повоєнні роки крізь призму політичних пріоритетів сталінського тоталітарного режиму в перебігу реалізації курсу на прискорену «радянзацію» краю через уніфікацію гуманітарного простору та подолання збройного опору українського національно-визвольного руху.

Історіографічна база дослідження містить значну кількість публікацій радянського періоду, просякнута домінуванням партійних догм, спотворенням історичних фактів та перекручуванням змісту трансформаційних процесів в освітньо-культурній сфері західних областей України [7; 9–10; 14–15; 23–24]. Одночасно варто позитивно оцінити роботи сучасних істориків та політологів В. Гулая [3–4], К. Кондратюка [8], Р. Попп [16], О. Рубльова [21], С. Сворака [22], Б. Яроша [30–31] та інші [11; 25]. Проте в запропонованій автором інтерпретації ця проблематика із введенням до наукового обігу нових архівних матеріалів у вітчизняній історичній науці не була предметом окремого розгляду.

Метою роботи є аналіз причини, перебігу на наслідків уніфікації освіти та культури західних областей України в процесі відновлення радянської влади в країні на завершальному етапі Другої світової війни та перші післявоєнні роки.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити такі найважливіші завдання: охарактеризувати стан освітньо-культурної сфери західних областей України на завершальному етапі Другої світової війни; виявити напрями й методи насадження радянської моделі організації освіти та культури в краї; розкрити характер та змістовний контент ідеологічно-пропагандистського тиску сталінського тоталітарного режиму; вказати на наслідки насильницьких трансформаційних процесів в освітньо-культурній галузі західних областей УРСР в окреслений період.

Важливим критерієм загального рівня життя населення виступає стан освіти та культури. На час відновлення радянської влади в західних областях України гостро постало питання відсутності хоча б початкової освіти в частини дорослого населення. Вирішення цієї проблеми в перші повоєнні роки було одним з основних напрямів освітньої політики нової влади. Зокрема, в доповідній записці Наркомату освіти УРСР від 13 листопада 1944 р. вказувалося на те, що, за неповним даними в західних областях республіки нараховувалося 354 тис. неписьменних та 301 тис. малописьменних дорослих громадян [26, арк. 2].

Для навчання цих категорій населення створювались вечірні школи грамоти, гуртки по ліквідації неписьменності та малописьменності, до роботи в яких залучались культармійці з числа партійно-комсомольського та радянського активу. Наприклад, у 1945–1946 навчальному році в західних областях УРСР основи грамоти в 3 257 школах та 11 729 гуртках по ліквідації неписьменності та малописьменності викладали 7,8 тис. вчителів та 18,4 тис. культармійців [9, с. 20].

Проте на шляху підвищення загальноосвітнього рівня населення краю стояли серйозні проблеми, спричинені передовсім недоліками в обліку та організації навчання неписьменних та малописьменних громадян, відсутністю відповідної матеріальної бази навчальних закладів.

Після припинення бойових дій розпочалося утвердження радянської системи шкільної освіти. Всі діти шкільного віку отримали можливість відвідувати школу. Однак це була вже не та освітня система, що існувала до відновлення радянського режиму. Народні школи, гімназії та ліцеї були реорганізовані та стали частиною уніфікованої освітньої системи СРСР. В 1944–1945 навчальному році школи першого ступеня реорганізовані в початкові чотирикласні. Кількість вчителів у таких школах відповідала кількості класів, тобто один учитель працював з учнями свого класу впродовж усіх років навчання у початковій школі. Народні школи другого і третього ступенів реорганізовувалися у неповні середні школи з семирічним терміном навчання. Педагогічний колектив такої школи забезпечував навчання учнів як 1–4 класів, так і 5–7. У старших класах навчання проводилося за предметною системою. Загальноосвітні гімназії та ліцеї перетворювалися у середні школи з десятирічним періодом навчання. Вони включали початкову школу (1–4 класи) та предметне навчання у 5–10 класах [2, с. 135]. При цьому значну кількість педагогів направляли зі східних областей УРСР. Тільки в 1944 р. в школи регіону прибуло понад 11 тис. вчителів [2, с. 135].

Окремо варто зупинитися з'їзді вчителів західних областей УРСР, який відкрився у Львові на 5 січня 1945 р. та повинен був відіграти «найвидатнішу пропагандистсько-агітаційну роль», бо «для кожного вчителя – делегата його участь у з'їзді виявляється справді школою більшовицького виховання» [17]. В продовження – «Могутнім фактором під впливом якого відбувається цей процес чимраз більшого розгортання політичної, громадської, виробничої активності західноукраїнський інтелігенції, є наша більшовицька пропаганда. Прямі обов'язки кожного чесного інтелігента вчитися. Вчитися і вчитися -- вчитися по радянських теоретичних книгах, вчитися по радянських законах, вчитися по моралі радянського суспільства, вчитися всьому радянському життю» [18].

Впродовж 1945–1948 рр. мережа шкіл західних областей зросла майже в 1,3 рази до 7 272, а найшвидшими темпами зростала кількість семирічних шкіл – з 1597 – до 2033 [28, арк. 91–92].

Відновлення радянської влади в регіоні сприяло інтенсивному відкриттю шкіл з російською мовою навчання, в першу чергу, для задоволення мовних потреб дітей прибулих росіян, а також для стимулювання переходу на неї частини неросійського населення шляхом створення навколо цих шкіл штучного статусу престижності. Щодо представників неросійського населення регіону, особливо з числа уродженців радянських національних республік, то так фактично ігнорувалося їх право на здобуття освіти рідною мовою, закріплене в Конституції СРСР. Так, вже 1945 р. у Львові було відкрито 9 шкіл з російською мовою викладання [6, арк. 176]. При цьому, якщо серед українських шкіл тільки 7 % були середніми, то серед російськомовних їх частка складала більше 37 %.

На зростання ваги російської мови в системі загальноосвітньої школи сприяло масове завезення російських підручників. На серпень 1947 р. в західні області України завезено 244,7 тис. підручників українською мовою та 92,9 тис. – російською, тобто співвідношення між ними становило 2,64:1. Проте в окремих областях це співвідношення виглядало інакше: Львівська – 1,57:1, Рівненська – 1,47:1, Чернівецька – 1,24:1 [29, арк. 147].

Одночасно із відкриттям російських шкіл тривав інтенсивний процес закриття освітніх закладів національних меншин. Так, упродовж тільки 1945 р. в Рівненській області було закрито 43 школи із польською мовою навчання [22, с. 83–84]. Цього ж року на Закарпатті закрито всі середні школи з угорською мовою навчання. Як привід для закриття цих шкіл використовувалося твердження про відсутність достатньої кількості вчителів. Насправді ж частина з них була усунена від викладання з ідеологічних міркувань. Для учнів колишніх угорських шкіл були введені курси української та російської мови, проте рік навчання в них не зараховувався до загального терміну навчання. Починаючи з 1945–1946 навчального року, коли в області було запроваджено радянську систему загальноосвітніх закладів, на молдавську мову із кириличним алфавітом були переведені всі румунські школи Закарпаття, а єдина школа з словацькою мовою навчання – в с. Йовря «з практичних міркувань та на прохання батьків» була переведена на українську мову, з обов'язковим вивченням російської [12, с. 55].

У період 1945–1948 рр. спостерігається помітне зростання чисельності шкільництва краю (із 22,2 тис. – до 38,8 тис.), особливо вчителів семирічних шкіл (в 2 рази до 18,5 тис. осіб) [28, арк. 91–92].

Впродовж перших повоєнних років докорінним чином трансформована система середньої спеціальної та вищої освіти західних областей України. Незважаючи на значні втрати цієї галузі, вже з перших місяців після відновлення радянської влади відновлюються старі та відкриваються нові технікуми, інститути та університети. Вже в 1944–1945 навчальному році в регіоні працювало 50 середніх спеціальних навчальних закладів, де навчалось 6 424 учня [26, арк. 90]. У краї почали діяти 12 вищих навчальних закладів, де налічувалось 4 357 студентів [28, арк. 89]. Всього упродовж 1945–1948 рр. кількість учнів технікумів зросла в 2,1 рази до майже 27,4 тис. осіб та студентів вищих навчальних закладів – відповідно в майже 1,8 рази до 19,1 тис. осіб [28, арк. 89–90].

У повоєнні роки в західних областях України активно проводилася уніфікація культурної сфери, яка в офіційній історіографії отримала назву культурної революції. Основною її метою стало

насадження замість традиційних культурних цінностей в якості нових інтелектуально-естетичних еталонів творів радянської літератури, музики, образотворчого мистецтва, кіно.

Розгортанню цієї роботи сприяло відновлення й розбудова мережі закладів культури, особливо в сільській місцевості. Так, на 1 липня 1945 р. у Волинській області працювало 29 районних та 42 сільських бібліотеки із загальним книжковим фондом в 122 тис. примірників, 27 районних клубів, 218 сільських клубів, 262 хати-читальні, 146 червоних кутків [5, арк. 15].

Активізації ідеологічно-пропагандистського тиску на місцеве населення сприяло створення видавництв. У 1944 р. в Україні вже працювало п'ять видавництв: «Укрдержвидав», «Радянська школа», «Сільгоспвидав», Академії наук УРСР та Спілки радянських письменників України. Ці видавництва за 1944 р. видрукували 696 книг та брошур загальним накладом 16 млн. 677 тис. примірників, значна частина з яких призначалася для західних областей УРСР. Так, лише Українське державне видавництво за три місяці 1944–1945 рр. (листопад – січень) випустило для західноукраїнського регіону 29 масових брошур загальним накладом 655 тисяч примірників. Серед них праці М. Калініна «Ленін і захист соціалістичної Вітчизни», Є. Ярославського «Партія Леніна-Сталіна – організатор боротьби за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками», А. Вишинського «Радянська держава у Вітчизняній війні», Д. Мануїльського «Народ-герой, народ-воїн», М. Петровського «Воз'єднання українського народу в єдиній українській державі» та інші [13, с. 92–93].

Складність ситуації у сфері культури в перші повоєнні роки була також зумовлена значними її втратами в роки війни. На початок 1946 р. в західних областях УРСР працювало вже 1 424 масові бібліотеки. Книжковий фонд, передовсім за рахунок поповнення літературою радянських авторів сягнув 1 830 тис. примірників [28, арк. 93–94].

На 1 січня 1945 р. в західних областях УРСР працювало 135 державних кіноустановок, у тому числі 99 міських стаціонарних кінотеатри та 31 стаціонарний сільський кінотеатр [27, арк. 147]. На травень 1945 р. в західних областях України працювало 18 театрів, 209 кінотеатрів і кіноустановок, 214 радіотрансляційних вузлів [19]. Тільки в одній Волинській області на середину року 30 стаціонарних та 3 пересувні кіноустановки запропонували переглянути кінофільми 485 тис. глядачам у райцентрах, а майже 2,7 тис. – на селі [5, арк. 14].

Поступово відновлювалась робота професійних театрів краю. 26 листопада 1944 р. почав працювати переведений з Запоріжжя до Львова драматичний театр ім. М. Заньковецької. 18 травня 1945 р. відкрив свій перший сезон переведений з Харкова театр юного глядача ім. М. Горького. До Тернополя переведено Охтирський, а до Рівного – Мелітопольський музично-драматичний театри. В 1946–1947 рр. професійні театри було створено в Ужгороді та Мукачеве [7, с. 92].

Недостатнє фінансування, низький матеріальний стан багатьох культосвітніх установ доповнювався ідеологічним тиском, неприхованим втручанням партійних органів в їх діяльність. Замість ознайомлення населення з кращими творами українського та світового мистецтва, театри та музеї пропагували позбавлені мистецької цінності, проте «класово витримані» твори російських та радянських авторів [1].

Отже, на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки радянська влада докладала зусиль для відновлення зруйнованих та будівництво нових установ освіти та культури західних областей України, що сприяло ліквідації неписьменності дорослого населення, забезпеченню отримання обов'язкової початкової освіти дітьми шкільного віку, збільшенню чисельності фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою. Зростання кількісних показників освітньо-культурного рівня населення краю не супроводжувалося якісними змінами. Відчувалася слабка матеріальна база переважної більшості шкіл, клубів, будинків культури, бібліотек, особливо в сільській місцевості. Негативно впливала на функціонування освітньо-культурної сфери заідеологізованість суспільства, сліпе слідування партійним догмам при формуванні шкільних та вузівських програм і підручників, репертуару театрів, експозицій музеїв, бібліотечних фондів. Населення було позбавлене можливості ознайомлення з кращими здобутками світової культури, не говорячи вже про вартісні твори багатьох українських письменників, поетів, композиторів, художників, затаврованих комуністичним режимом як буржуазні націоналісти. Замість них, вже з шкільної парти, широко пропагувалися заідеологізовані твори радянських авторів, що стосувалися революційної боротьби, особливої ролі Комуністичної партії в перемозі над німецькими загарбниками та відбудові зруйнованого війною господарства, трудових звершень радянського народу, що, в кінцевому етапі сприяло утвердженню домінування сталінського тоталітарного режиму в офіційному духовному житті краю в умовах активної боротьби із українським національно-визвольним рухом.

Список використаних джерел

1. Вільна Україна. – 19 жовтня 1945.
2. Герегова С. В. До питання про запровадження радянської системи освіти в західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років / С.В. Герегова // Питання історії України. Збірник наукових статей / Ред. кол.: В. М. Ботушанський (редактор) та ін. – Т. 2. – Чернівці: Золоті лугаври, 1998. – С. 133–145.
3. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга

половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гулай; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2002. – 16 с. 4. Гулай В. В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: моногр. / В. В. Гулай. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 460 с. 5. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 39. 6. Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 4, спр. 209. 7. Історія Української РСР. Том восьмий. Кн. 1. Радянська Україна в період зміщення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 70-і роки) / Ред. кол.: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 391 с. 8. Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945): навч. посіб./ К. Кондратюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 160 с. 9. Кошарний І. Я. Ліквідація неписьменності в західних областях Української РСР / І. Я. Кошарний // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. – Серія історична. Вип. 10. Питання історії СРСР та УРСР / Ред. кол.: В.Ф. Інкін (відп. ред.) та ін. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті ім. І.Франка видавничого об'єднання «Вища школа», 1974. – С. 16–28. 10. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичних культур. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958 рр.) / І. Я. Кошарний. – Львів: Вища школа, 1975. – 239 с. 11. Леськів М. М. Радянський режим у західних областях України (1944-1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Леськів; Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2008. – 18 с. 12. Макара М. Національна політика народної влади / М. Макара, І. Чаварга // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України. Ужгород, 18 листопада 1994 р. / Упорядники: В. Є. Задорожний, Р. А. Офіцинський; ред. кол.: В. Є. Задорожний (відп. ред.) та ін. – Ужгород: Виробничо-видавничий комбінат «Патент», 1995. – С. 51–63. 13. Мальярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села /О.М.Мальярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 14. Нариси історії Львівської обласної партійної організації / Авт. кол.: Д. А. Яремчук та ін.; Ред. кол.: Д. А. Яремчук (голова) та ін. – Львів: Каменярь, 1980. – 386 с. 15. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / Авт. кол.: С. П. Нечай (керівник) та ін. – Львів: Каменярь, 1980. – 288 с. 16. Попп Р. Радянізація освіти і культури у місті Львові в повоєнні роки (1944–1953) / Р. Попп // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 23–24 вересня 1999 р. / Ред. кол.: К. К. Кондратюк (гол. ред.) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 209–213. 17. Радянська Україна. – 5 січня 1945. 18. Радянська Україна. – 18 березня 1945. 19. Радянська Україна. – 29 травня 1945. 20. Радянський Львів. 1939-1955. Документи і матеріали / Ред. кол.: М. К. Івасюта та ін. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 708 с. 21. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с. 22. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 235 с. 23. Сирота Н. Й. Відбудова і дальший розвиток народної освіти та закладів культури радянської Буковини в післявоєнний період (1944–1950) / Н. Й. Сирота // Минуле і сучасне Буковини / Ред. кол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) та ін. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 105–110. 24. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939-1979: збірник документів і матеріалів /упоряд.: Х. І. Горожанкіна, Т. Т. Гриценко, О. А. Крісанов [та ін.]; Ред. кол.: Д. А. Яремчук (відп. ред.), Н. Л. Алексеева, Ю. В. Бабко та ін.; Інститут історії Партії при ЦК Компартії України-філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. – К.: Наукова думка, 1980. – 545 с. 25. Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / В. П. Ткачук; ЛДУ ім. І.Франка. – Львів, 1998. – 17 с. 26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2, оп. 7, спр. 1550. 27. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7. т. III, спр. 1837. 28. ЦДАВО України, ф. Р-582, оп. 2, спр. 380. 29. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 75, спр. 321. 30. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30 – 50-ті рр. ХХ ст.): Монографія / Б. О. Ярош. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 1999. – 184 с. 31. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект): Монографія / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстирря, 1995. – 176 с.

Оксана Вознюк

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЫ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УССР НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРИОРИТЕТОВ СТАЛИНСКОГО ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

В работе рассматриваются основные составляющие политики ускоренной «советизации» образовательно-культурной сферы западных областей УССР на завершающем этапе Второй мировой войны и первые послевоенные годы. Основное внимание сосредоточено на реализации идеологических приоритетов сталинского тоталитарного режима при формировании учебных образовательных программ, прежде всего школьных учреждений, репертуар учреждений культуры, контента печатных средств массовой информации и агитации. Отдельно указано негативные последствия восстановления советской модели организации образования и культуры в

условиях борьбы с украинским национально-освободительным движением, постепенной русификации и усиления партийно-комсомольского давления на учителей, преподавателей, деятелей культуры, учащихся и студентов.

Ключевые слова: западные области Украины, образование, культура, сталинский тоталитарный режим, советизация.

Oksana Voznyuk

RESTORATION OF EDUCATIONAL AND CULTURAL AREAS OF WESTERN REGIONS UKRAINIAN SSR THE FINAL STAGE OF WORLD WAR II AND THE EARLY POSTWAR YEARS IN THE CONTEXT OF POLITICAL PRIORITIES STALIN'S TOTALITARIAN REGIME

This paper examines the main components of the policy of accelerated "Sovietization" educational and cultural spheres western regions of the USSR in the final stage of World War II and the early postwar years. The main focus is on the realization of the ideological priorities of the Stalinist totalitarian regime in the formation of educational training programs, especially school institutions, cultural institutions repertoire, content of print media and agitation. Separately stated the negative consequences of the restoration of the Soviet model of education and culture in the struggle of the Ukrainian national liberation movement, gradual Russification and strengthening the party and Komsomol pressure on teachers, professors, artists, students and students of the province.

Key words: western regions of Ukraine, education, culture, Stalin's regime, sovietization.